

DOI: 10.33663/1563-3349-2022-33-575-583

УДК 340.01

С. В. ГАВРИЛЮК,
аспірантка Інституту теорії держави і права
імені В. М. Корецького НАН України*
ORCID: 0000-0002-5494-8513

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ПОМИЛКИ (ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ)

У статті відображені результати теоретичного аналізу наукових досліджень, присвячених питанню вивчення юридичної помилки, проаналізована природа виникнення такого правового явища, виділені основні види і способи подолання юридичних помилок. Розкриті головні тенденції поняття юридичних помилок, які втілюються в конкретних результатах, а саме є непрогнозованим наслідком оцінки людиною тих або інших обставин (у тому числі і свого діяння), які вона вважала виключно правомірними, проте які такими не є. Проведене дослідження показало, що помилка не виникає сама собою, вона є втіленням неправильного тлумачення, розуміння змісту норми права у свідомості суб'єкта, неправильною формою закріплення інформації в ній.

Ключові слова: дефект, правова свідомість, неправильність, юридична помилка, доктрина, правозастосовний процес.

Gavrilyuk Svetlana. General theoretical basis of legal error research (methodology issues)

In this article the author highlighted the successful results of theoretical analysis of scientific research on the investigation of legal error, analyzed the nature of such a legal phenomenon, identified the main species and aspects to overcome legal errors. The study revealed the main trends in the concept of legal error, which are embodied in specific results, especially the unpredictable consequence of a person's assessment of certain circumstances (including his actions), which he considered exclusively legitimate, however, which did not turn out to be the case. Our research has shown that error does not arise by itself, it is often the embodiment of misinterpretation, understanding of the content of the rule of law in the minds of the subject, the wrong form of fixing information in it. Simultaneously, the attitude of legal scholars on the semantic meaning of the concept of «error» in legal science are highlighted, which are quite ambiguous, and often leads to inconsistencies in the conceptual apparatus of modern assumption of law, and require comprehensive research.

Key words: defect, legal consciousness, incorrectness, legal error, doctrine, law enforcement process.

* **Gavrilyuk Svetlana**, Postgraduate Student of Koretsky Institute of State and Law of the NAS of Ukraine

Постановка проблеми. Упродовж останніх років сучасна правова система України зазнає впливу європейських стандартів, у результаті чого спостерігаємо створення великої кількості різноманітних нормативно-правових актів, що, з одного боку, позитивно впливає на якість правового регулювання суспільних відносин, а з другого – призводить до появи відповідних деформацій, які проявляються в колізіях, прогалинах, конкуренції, що є результатом юридичних помилок, які значно перешкоджають реалізації прав учасників суспільного життя.

Свою чергою будь-яка людська діяльність (фізична, духовна, психічна, розумова, мовленнєва тощо) є складним багатоетапним процесом, який може супроводжуватися різноманітними відхиленнями від його «нормального» перебігу. Виникнення ненормативних дій зумовлюється різними чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру, зокрема складністю внутрішнього світу людини, визначальним впливом підсвідомого на кожен її рух, масивом інформації, який потрібно миттєво опрацювати і відповідно зреагувати на нього тощо¹. Це викликає потребу наукового дослідження такого явища, як юридична помилка.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Науковий аналіз помилок у різних сферах життєдіяльності людини відображено у працях багатьох філософів, серед яких – Сократ, Епікур, Платон, Арістотель, Д. Дідро, Демокріт, Т. Гоббс, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, Ч. Пірс, К. Поппер та ін.

Окремі теоретичні та прикладні аспекти проблеми правових помилок розглянуто у працях таких учених, як Ж.-Л. Бержель, М. М. Воппенко, Ж. О. Дзейко, Є. П. Євграфова, Л. І. Каленіченко, В. М. Косович, О. Б. Лісюткін, Б. Е. Наставний, Н. М. Оніщенко, В. М. Сирих, Ю. М. Тодика, І. І. Шевчук, І. С. Янишина та ін.

Деякі праці науковців присвячено окремим видам правових помилок. Зокрема, правотворчі помилки досліджували М. Л. Ванчак, А. В. Малько; правозастосовні – А. В. Красницька, Е. У. Прус; інтерпретаційні – А. В. Зубенко, А. М. Мочерад; доктринальні – Н. М. Оніщенко, Л. О. Морозова та ін.

Мета наукового дослідження полягає в розкритті поняття юридичної помилки як категорії загальнотеоретичної юриспруденції, її основних ознак та видів.

Основні результати дослідження. Необхідно зазначити, що позиція вчених-правознавців щодо змістового значення поняття «помилка» доволі неоднозначна, що часто призводить до неузгодженості понятійного апарату сучасної теорії права.

Одні вчені використовують терміни «недолік», «помилка», «вада», «огріх», «деформація». Інші – «дефект», «омана», «недосконалість», «неузгодженість», «прогалина». Одні правознавці вживають терміни «дефект права», «дефект правотворчості», «законодавчий дефект», «дефект норм права», «дефект системи законодавства», «дефект правозастосовних актів». Інші – терміни «помилка у законотворчості», «юридична помилка», «правотворча

помилка», «помилка у праві», «техніко-юридична помилка», «помилка у правозастосуванні», «помилка інтерпретаційна» тощо.

Загалом же помилка є результатом неправильного ходу думок, неправильної дії, вчинку, що не досягає поставленої мети. Модель поведінки, заснованої на омані.

Давньогрецький мислитель Платон визначав оману як «відхилення думки, коли душа прагне до істини, але проноситься повз розуміння»². Епікур, на думку дослідників, виходив з визнання абсолютної істинності чуттєвого сприйняття, вважаючи, що омана виникає лише в результаті його неправильних тлумачень³.

Французький філософ та енциклопедист епохи Просвітництва Д. Дідро (XVIII ст.) указував: «Якщо першопричина полягає в помилковості людей чи неправильно визначених ідеях, то джерело істини повинно бути у правильно визначених ідеях. Помилкова думка – помилка розуму, яка схиляє до помилкового судження». Своєю чергою давньогрецький філософ-матеріаліст Демокріт писав, що «причина помилки – незнання більш правильного»⁴. Явищами, яких можуть стосуватися помилки, є пізнання, дія (поведінка), документ.

Детальне дослідження помилки як юридичного явища було започатковано в Стародавньому Римі.

Помилки у правовому пізнанні, у правовій поведінці / діях суб'єктів, у юридичних документах полягають у їх невідповідності певним цінностям, еталонам, вимогам, правилам, зразкам. Адже помилка – це завжди відступ від норми, це дія, протилежна правильному, здійснена ненавмисно, яка завжди передбачає неправомірність.

На сьогодні правознавці визначають юридичну помилку як негативний результат, зумовлений ненавмисною, неправильно дією суб'єкта юридичної діяльності. Зокрема, Є. П. Євграфова вважає, що помилка є наслідком допущеного прорахунку, неадекватного, неточного або неправильного підходу законодавця до природи й характеру регульованих суспільних відносин, вибору ним правових способів та засобів⁵. Зі свого боку, Н. М. Оніщенко слушно твердить: «Помилка виключає винність, оскільки виникає без попереднього свідомого наміру. Інакше кажучи, помилка виникає випадково, тоді як правопорушення – завжди усвідомлений акт поведінки, і для констатації правопорушення необхідно встановити його юридичний склад».

Також має місце визначення юридичної помилки як випадкового, ненавмисного об'єктивно-протиправного результату / епізоду / фрагменту діяльності суб'єкта правовідносин (органу чи посадової особи), який виражає дефект волі суб'єкта права в процесі волевиявлення та призводить до негативного результату і може бути допущений на будь-якій стадії правового регулювання (правотворчості, правовідносинах, правореалізації). Також у наукових колах помилка часто визначається як негативний результат, що зумовлений складністю та суперечливістю соціального розвитку та непра-

вильністю юридично значущих дій учасників суспільних відносин, який перешкоджає досягненню поставлених цілей і передбачає можливість виникнення або зміни суб'єктивних прав та юридичних обов'язків учасників суспільних відносин.

Вчені вважають, що помилка в праві є категорією, інститутом, що має безпосереднє відношення до правової дійсності (правової реальності), тісно пов'язаний із певними його компонентами (правотворчою, правозастосовною, правоохоронною діяльністю; правовими відносинами; правосвідомістю і правовою культурою) або виявляється в їх межах.

Юридична помилка характеризується такими основними ознаками:

- є невід'ємним елементом правової реальності, яка охоплює всі правові явища – як позитивні, так і негативні;
- є відхиленням від правової норми як правильної, типової, загально-прийнятої моделі поведінки;
- тісно пов'язана з добросовісною оманю, за якої людина вважає своє судження, уявлення істинним, правильним, не усвідомлюючи його невідповідності реальним фактам чи обставинам;
- відображає внутрішню суперечність права – між правом, яким воно має бути, та реальним правом;
- притаманна правовій діяльності усіх суб'єктів права;
- має місце у процесі свідомої, вольової діяльності людини під час реалізації нею правових норм;
- не є протиправним діянням, оскільки не містить такої ознаки (елементу), як вина;
- може сигналізувати про змістові чи формальні недоліки правової норми тощо.

Наведені ознаки свідчать про відхилення суб'єкта права від моделі поведінки, передбаченої правовою нормою, зумовлене його добросовісною оманю щодо відповідності власного судження чи уявлення про зміст правового припису об'єктивній дійсності, що може спричинити негативні наслідки для нього самого та/чи інших учасників правових відносин і має бути виправлене у спеціальному порядку з використанням спеціальних засобів.

Теоретично й методологічно правильною визнано таку типологію правових помилок:

- 1) доктринальні помилки;
- 2) правотворчі помилки;
- 3) правоінтерпретаційні помилки;
- 4) правозастосовні помилки.

Своєю чергою за видами юридичної діяльності виокремлено помилки у правотворчій діяльності, помилки у правозастосовній діяльності, помилки у правоінтерпретаційній діяльності.

Правова доктрина в сучасних умовах виступає фундаментальною основою правового розвитку суспільства й держави. Відповідно доктринальні

помилки відображають системно-функціональні відхилення в цьому розвитку. Вони тісно пов'язані з політикою держави у правовій сфері, а оскільки спеціальної процедури виявлення доктринальних помилок немає, то вони проявляються у процесі втілення в життя самої правової доктрини, прямо чи опосередковано, з різним ступенем інтенсивності негативно впливаючи на правове життя суспільства.

Розроблено таке визначення: доктринальні помилки – це зумовлені державною правовою політикою філософсько-світоглядні, теоретико-методологічні, ідеологічні та прикладні відхилення у правовому розвитку суспільства та держави, що негативно впливають на якість правового життя.

Поняття «доктрина» наближене до поняття науки. Таку думку поділяє Н. М. Пархоменко: правова доктрина характеризує юридичне мислення та праворозуміння, є віддзеркаленням правових поглядів представників юридичної науки⁶. Деякі вчені широко трактують правову доктрину, а саме: як «сукупність знань, теорій, ідей, понять, суджень про право, правові явища», розмиваючи тим самим її зміст.

Однак нам більше імпонує підхід до доктринальної помилки у вітчизняній науці, який обстоює Н. М. Оніщенко. В її дослідженні виокремлено такі відмінні риси доктринальних помилок: 1) вони є наслідком омани розробників загальної або конкретної доктрини щодо справжніх властивостей, теоретичної та практичної значущості проведених наукових досліджень, узагальнень і висновків; 2) їх політичний, ідеологічний характер; 3) результат діалектичного пошуку істини в процесі цільового пізнання державно-правової дійсності, отже, це помилки у смисловому процесі; 4) ненавмисне введення в практику правотворення неапробованих прийомів, способів і методів правової регламентації, в результаті чого виникає неправильна орієнтація суб'єктів юридичної діяльності⁷.

Правотворчою помилкою є відхилення від загальних принципів правотворення, вимог правотворчої техніки, логіки або граматики у процесі офіційної діяльності правотворчого органу, зумовлене добросовісною оманою правотворця, що відображається в недоліках нормативно-правових актів. Правотворчі помилки поділено на такі види: 1) помилки у самій правотворчій діяльності, які диференціюються за стадіями правотворчості; 2) помилки в результатах правотворчої діяльності, що охоплюють такі групи: формальні (структурні, реквізитні тощо) та змістові (мовні, зокрема дефінітивні, логічні та ін.). За результатами правотворчої діяльності виокремлено помилки в нормативно-правових договорах, помилки в нормативно-правових актах, серед яких – помилки в законах і помилки в підзаконних нормативно-правових актах.

На думку перших дослідників помилок і дефектів у сфері права, правотворча помилка є «офіційно реалізованою сумлінною оманою, результатом неправильних дій нормотворчого органу, що порушує загальні принципи або конкретні норми правотворчості, та не відповідає рівню і закономірностям

державно необхідного розвитку реалізованої діяльності і зумовлюють шляхом видання помилкової норми права несприятливі соціальні та юридичні наслідки». Вчені вважають, що законотворча помилка являє собою прийняття закону (норми закону), реалізація якого на практиці породжує несправедливість і соціальну напруженість, спричиняє інші негативні суспільно-політичні, економічні, фінансові або соціальні наслідки, знижує рівень гарантій прав та інтересів особистості, ефективність правозастосовної діяльності, підриває основи національної безпеки, руйнує принципи побудови демократичного суспільства і системи управління.

Помилку в застосуванні права визначено як відхилення суб'єкта правозастосовної діяльності від нормативно визначених умов її правомірності та/або принципів правозастосування, зумовлене його добросовісною оманом, що ілюструється у правозастосовному акті та має бути усунено правовими засобами в передбаченому законом процесуальному порядку. Основним критерієм для класифікації правозастосовних помилок є стадії правозастосовного процесу, оскільки саме від нього залежить оперативність їх виявлення та виправлення. Таким чином, виокремлено три види помилок: 1) помилки під час встановлення фактичних обставин (фактичної основи) справи; 2) помилки під час вибору та тлумачення норми, яку треба застосувати; 3) помилки під час ухвалення рішення та його оформлення.

Правозастосовні помилки можуть виявлятися у:

- неточному посиланні на статті законів, кодексів та інших нормативно-правових актів;
- неправильному найменуванні правозастосовного акта, який не відповідає нормам ГК, КПК, ЦК, ЦПК, КУАП, КАС України тощо;
- наявності виправлень, доповнень, які не зазначені укладачем документа та не засвідчені підписом.

Якщо йдеться про кримінальне провадження, то правозастосовні помилки можуть відображатись у:

- відсутності дати, вказівки на місце й час проведення слідчої дії, прізвища і найменування посади особи, що проводила слідчу дію;
- нероз'ясненні прав та обов'язків понятим, свідкам, підозрюваним, обвинуваченим; відсутності даних про особу правопорушника;
- відсутності процесуального документа у випадках обов'язкової його наявності внаслідок порушення процедури (наприклад, відеозапис слідчої дії тощо).

Правоінтерпретаційні помилки спричиняються морально-психологічними, техніко-юридичними, кваліфікаційно-професійними та іншими чинниками. Безпосереднім наслідком правоінтерпретаційних помилок є неадекватне сприйняття змісту правової норми самим інтерпретатором та іншими суб'єктами, кінцевим наслідком – неправильна реалізація правової норми та, відповідно, недосягнення мети, передбаченої нормотворцем під час прийняття норми. Правоінтерпретаційні помилки класифікуються залежно від порушеного правила: за способами тлумачення (помилки під час здійснення грама-

тичного, історичного, логічного, системного, телеологічного, функціонального тлумачення); за обсягом тлумачення (необґрунтовано обмежувальне чи необґрунтовано поширювальне тлумачення).

Н. М. Оніщенко правоінтерпретаційні помилки класифікує залежно від порушуваного правила за способами тлумачення (помилки граматичного, логічного, систематичного, телеологічного, історико-політичного, функціонального та інших способів) та за обсягами тлумачення (помилки необґрунтовано обмежувального або необґрунтовано поширювального тлумачення, помилки від «захоплення» буквою закону без врахування його «духу»)⁸.

Цю класифікацію, на нашу думку, можна доповнити, виокремивши латентні (приховані) та очевидні (явні) інтерпретаційні помилки. Так, П. Б. Євграфов і Є. П. Євграфова, виділяючи серед законотворчих помилок латентні (приховані) та очевидні (явні), вказують, що очевидні законодавчі помилки лежать наче на поверхні й виявити їх нескладно, а латентні – приховані в тексті закону та виявляють себе впродовж певного часу в процесі дії в механізмі правового регулювання. Цей підхід вважаємо повною мірою застосовним і до поділу інтерпретаційних помилок.

З метою недопущення зазначених юридичних помилок можемо окреслити загальні заходи їх запобігання шляхом усунення причин та умов їх вчинення, а саме:

- 1) дотримання правил правотворчої та правозастосовної техніки;
- 2) системний моніторинг та аналіз правових помилок у діяльності суб'єктів правотворчості та правозастосування;
- 3) підвищення рівня професіоналізму суб'єктів правотворення та право-реалізації;
- 4) експертиза проєктів нормативно-правових актів та їх державна рес-трація;
- 5) правоінтерпретаційна діяльність вищих судових органів (Конституційного Суду України і Верховного Суду).

І правотворчим, і правозастосовним помилкам протидіє судова практика, особливо правові позиції Верховного Суду. Важливим кроком до мінімізації правових помилок стало запровадження інституту зразкових справ, нової системи фільтрів касаційного оскарження. У майбутньому для запобігання правовим помилкам можливе використання інституту преюдиційного запиту, який існує у країнах Європейського Союзу.

Висновок. Підсумовуючи, зазначимо, що правова свідомість та правова помилка є відносно самостійними, однак тісно пов'язаними між собою правовими феноменами, які виступають індикаторами стану правової культури особи та суспільства загалом. Юридична помилка часто свідчить про нерозвиненість індивідуальної правової свідомості, тобто про те, що у свідомості особи сформувалося неадекватне відображення моделі поведінки, закріпленої нормою права. Тому причинами правових помилок можуть бути деформації індивідуальної правосвідомості.

Детального вивчення потребують насамперед доктринальні правові помилки, які маловивчені в юридичній науці. Адже низка дослідників відзначають, що негативні наслідки доктринальних помилок найбільш масштабні.

Кожний вид виділених помилок має свої особливості, які дають змогу відмежовувати їх одна від одної, однак є видами одного цілого та взаємопов'язані між собою. Тому усунення юридичних помилок необхідно здійснювати на початковому етапі та в розумні терміни, щоб не допускати серйозного порушення прав, свобод і законних інтересів суб'єктів права.

1. Дзюбак Н. М. Помилка як об'єкт наукового вивчення. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Філологічні науки. 2014. С. 9–11. С. 9. 2. Платон. Сочинения в трех томах. Том 2. Москва: Мысль, 1970. 611 с. С. 339. 3. Шахнович М. М. Античная философия: Энциклопедический словарь / М. М. Шахнович, Эпикур. Москва: Прогресс-Традиция, 2008. 896 с. С. 818. 4. Головатий С., Козюбра М., Сироїд О. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права. Київ: Упор, 2008. 1202 с. С. 288, 494. 5. Єфграфова Є. П. Практика виправлення законотворчих помилок. 2016. № 2 (29) *Сторінка вченого*. С. 116. 6. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології: монографія. Київ: Юрид. думка, 2008. 336 с. С. 207. 7. Оніщенко Н. М. До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. 2016. № 2 (29). С. 75–84. С. 79. 8. Оніщенко Н. М. До питання про доктринальні юридичні помилки: природа та шляхи подолання. *Часопис цивільного і кримінального судочинства*. № 2 (29). С. 78–79.

References

1. Dzyubak N. M. Pomyłka як ob'єkt naukovoho vyvchennya [Error as an object of scientific study]. *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil'skoho natsional'noho universytetu imeni Ivana Ohienka*. Filolohichni nauky, 2014, 9-11, 9 [ukr]. 2. Platon. (1970). Sochineniya: v 3 t. [Works: in 3 vol.]. (Vol. 2). Moskva: Mysl', 339 [rus]. 3. Shakhnovich M. M., Epicur (2008). Antichnaya filosofiya: Entsiklopedicheskiy slovar' [Ancient Philosophy: Encyclopedic Dictionary]. Moskva: Progress-Traditsiya, 818 [rus]. 4. Holovatyiy S. & Kozyubra M., Syroyid O. (2008). Antolohiya liberalizmu: polityko-pravnychi vchennya ta verkhovenstvo prava [Anthology of liberalism: political and legal doctrines and the rule of law]. Kyiv: Upor, 288, 494 [ukr]. 5. Yevhrafova Ye. P. Praktyka vypravlennia zakonotvorchykh pomylok [The practice of correcting legislative errors]. *Chasopys tsyvil'noho i kryminal'noho sudochynstva*, 2016, 2 (29), 116 [ukr]. 6. Parkhomenko N. M. (2008). Dzherela prava: problemy teorii ta metodolohiyi. Monohrafiya [Sources of law: problems of theory and methodology. Monograph]. Kyiv: Yurydychna dumka, 207 [ukr]. 7. Onischenko N. M. Do pyttannia pro doktrynal'ni iurydychni pomylyky : pryroda ta shliakhy podolannia [On the question of doctrinal legal errors: the nature and ways to overcome]. *Chasopys tsyvil'noho i kryminal'noho sudochynstva*, 2016, 2 (29), 75–84, 79. [ukr]. 8. Onischenko N. M. Do pyttannia pro doktrynal'ni iurydychni pomylyky : pryroda ta shliakhy podolannia [On the question of doctrinal legal errors: the nature and ways to overcome]. *Chasopys tsyvil'noho i kryminal'noho sudochynstva*, 2 (29), 78-79 [ukr].

Gavrilyuk Svetlana. General theoretical basis of legal error research (methodology issues)

In this article the author highlighted the successful results of theoretical analysis of scientific research on the investigation of legal error; analyzed the nature of such a legal phenomenon, identified the main species and aspects to overcome legal errors. The study revealed the main trends in the concept of legal error, which are embodied in specific results, especially the unpredictable consequence of a person's assessment of certain circumstances (including his actions), which he considered exclusively legitimate, however; which did not turn out to be the case. Our research has shown that error does not arise by itself, it is often the embodiment of misinterpretation, understanding of the content of the rule of law in the minds of the subject, the wrong form of fixing information in it. Simultaneously, the attitude of legal scholars on the semantic meaning of the concept of «error» in legal science are highlighted, which are quite ambiguous, and often leads to inconsistencies in the conceptual apparatus of modern assumption of law, and require comprehensive research.

Therefore, the disclosure of the content of legal errors, as well as finding methods to prevent such errors is one of the most important issues to improve legal practice in general and increase the efficacy of legislation in particular. Furthermore, this article reflects the main types of legal errors, and since the issue of modern domestic legal doctrine is poorly understood, special attention is paid to doctrinal legal errors. These errors reflect the systemic and functional deviations of society and the state, and the legal doctrine in modern conditions is a fundamental basis for the legal development of society and the state. Moreover, we analyzed law-making, law-interpreting and law-enforcement errors.

Key words: defect, legal consciousness, incorrectness, legal error, doctrine, law enforcement process.